

ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΣΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΟΛΥΡΡΗΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΑΛΑΣΑΡΝΑΣ, ΔΥΟ ΟΜΟΡΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Emmanouil Marinakis

Δρ. Κλασικής αρχαιολογίας - Μεταδιδακτορικός ερευνητής - Πανεπιστημίου Κρήτης
iap1133@ia.uoc.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο παρόν άρθρο εξετάζεται η νομισματοκοπία της Πολυρρήνιας και της Φαλάσαρνας, των δύο πιο ισχυρών αρχαίων πόλεων στο δυτικότερο άκρο της Κρήτης. Η πρώτη κατελάμβανε δεσπόζουσα θέση στην ενδοχώρα, ενώ η δεύτερη διέθετε «κλειστό λιμάνι». Το απόγειο της πολιτικής, στρατιωτικής και οικονομικής τους ακμής ανάγεται από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής. Κατά την περίοδο αυτή ήγκασε και η νομισματοκοπία τους, όπως αντίστοιχα συμβαίνει και με άλλες Κρητικές πόλεις, λόγω των νέων συνθηκών που προσέφερε η πρώιμη ελληνιστική εποχή.

Η Πολυρρήνια διέθετε ποικίλους νομισματικούς τύπους, σε άργυρο και χαλκό, για μακρά περίοδο (4^{ος} - 1^{ος} αι. π.Χ.). Προέβαλε στα νομίσματα της τους κύριους θεούς της, τον Δία, την Άρτεμη, την Ήρα και τον Απόλλωνα. Ενώ η Φαλάσαρνα, διατήρησε στα αργυρά νομίσματά της τους ίδιους τύπους σταθερά (Κεφαλή Νύμφης ή Αρτέμιδος και τρίαίνα), σε πιο περιορισμένη χρονική διάρκεια (4^{ος} - 3^{ος} αι. π. Χ.). Η τρίαίνα, ως σύμβολο του Ποσειδώνα, υποδηλώνει την ναυτική ισχύ της πόλης.

Το ανάγλυφο από το ιερό της Δίκτυνας στις Μένιες, είναι ένα πολύ σημαντικό ιστορικό τεκμήριο, διότι απεικονίζει τις δύο προστάτιδες θεότητες των δύο πόλεων, οι οποίες παρουσιάζονται ολόσωμες και ιστάμενες. Συνοδεύονται από τα σύμβολά τους (πρόωρα και αγρίμι) και ανταλλάσσουν χειραψία (δεξίωσιν), σε ένδειξη επισφράγισης της συμμαχίας ανάμεσα στις δύο πόλεις.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Πολυρρήνια, Φαλάσαρνα, νομισματοκοπία, μυθολογία, εικονογραφία.

MYTHOLOGICAL DEPICTIONS ON COINS OF POLYRRHENIA AND PHALASARNA:
TWO NEIGHBORING ANCIENT CITIES ON WESTERN CRETE

ABSTRACT

Polyrrhenia and Phalasarna were both the most powerful ancient towns in the western part of Crete. The first was built on the mainland, whereas the second was a harbour town. The major political, military and economic growth for both towns maintained from the 4th century BC onwards, when their coinage flourished too, as it is also attested to other Cretan towns.

Polyrrhenia had used various coin types, in silver and bronze, for a long period of time (4th - 1st century BC.), having as prominent deities, Zeus, Artemis, Hera and Apollo. On the other hand, Phalasarna retains the same coin types in silver (Head of female goddess / Trident, as symbol of Poseidon and of maritime power) for a shorter period (4th - 3rd century BC).

DOI: <https://doi.org/10.25145/j.fortunat.2020.32.26>

FORTVNATAE, N° 32; 2020 (2), pp. 395-415; ISSN: 1131-6810 / e-2530-8343

The relief from the sanctuary of Dictynna is a very important document, because it depicts the two patron goddesses respectively. They are presented full-bodied and standing, accompanied with their symbols, in a gesture of handshaking, as a sign of the alliance between the two cities.

KEYWORDS: Polyrrhenia, Phalasarna, coinage, mythology, iconography.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τον καθηγητή κ. Άγγελο Μαρτίνεθ είχα την τύχη να τον γνωρίσω το ακαδημαϊκό έτος 1999-2000, στα 17 μου χρόνια, ως μαθητής τότε της Γ' τάξης του Λυκείου Κισάμου, που ονειρευόταν να σπουδάσει αρχαιολογία. Εκείνη την περίοδο είχε εντοπίσει στην αρχαία Πολυρρήνια μια επιγραφή χαραγμένη πάνω σε σπόνδυλο κίονα, η οποία μεταφέρθηκε στην αποθήκη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (Martinez, 2012: 169, αρ. 76)¹. Εκεί συναντηθήκαμε για πρώτη φορά, καθώς μελετούσε επιμελώς την επιγραφή κάνοντας έκτυπο. Την επομένη επισκεφτήκαμε μαζί την αρχαία Πολυρρήνια και τον ναό των Αγίων Πατέρων. Η γνωριμία και η κουβέντα με τον ελληνολάτρη Ισπανό καθηγητή μου έχει μείνει αξέχαστη. Διατηρήσαμε αλληλογραφία και συναντηθήκαμε ξανά στην Κρήτη αρκετές φορές. Ιδιαίτερη σημασία για μένα είχε η συνάντησή μας το 2003, στο συνέδριο του Μυλοποτάμου Ρεθύμνης, όπου μου εξέφρασε ξανά την επιθυμία του να ασχοληθώ και με την μελέτη της αρχαίας Πολυρρήνιας, δίνοντάς μου έτσι ενθάρρυνση και έμπνευση.

Και σήμερα, 20 χρόνια μετά νοιώθω πολύ ευτυχής που με τιμά με την φιλία του και που μου δίνεται η ευκαιρία, ως διδάκτορας αρχαιολογίας πια, να έχω την μεγάλη τιμή να συμμετέχω με αυτή τη σύντομη εργασία στον τόμο που είναι αφιερωμένος στην προσωπικότητά του και στην σπουδαία προσφορά του στην αρχαιολογική επιστήμη.

Με την ευκαιρία της έκδοσης του τιμητικού τόμου για τον καθηγητή Άγγελο Μαρτίνεθ θα επιχειρηθεί μια σύντομη παρουσίαση των νομισματικών κοπών της αρχαίας Πολυρρήνιας και της Φαλάσαρνας με έμφαση στις μυθολογικές παραστάσεις.

ΠΟΛΥΡΡΗΝΙΑ – ΦΑΛΑΣΑΡΝΑ: ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ – ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Η Πολυρρήνια και η Φαλάσαρνα ήταν οι δύο σπουδαιότερες αρχαίες πόλεις στο δυτικότερο άκρο της Κρήτης. Τις χώριζε απόσταση 60 σταδίων. Αμφότερες διέθεταν: Ακρόπολη, οχυρώσεις, ιερά, δημόσια κτήρια, νεκρόπολη, υποδομές ύδρευσης κ.ά.

---

¹ Το νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Κισάμου δεν είχε ακόμα λειτουργήσει, μιας και εγκαινιάστηκε τον Σεπτέμβριο του 2006. Σημαντικός ήταν ο αντίκτυπος εκείνου του αρχαιολογικού ευρήματος στην τοπική κοινωνία της εποχής, όπως φανερώνουν κάποια ενημερωτικά δημοσιεύματα στον τύπο: <http://www.elzoni.gr/html/ent/322/ent.25322.asp>.

Το όνομα Πολυρρήνια είναι μυκηναϊκό (πολλά+ρήνεα) και σημαίνει πολλά πρόβατα², άρα στην επιγραφή της πόλης άκμαζε η κτηνοτροφία. Ενώ, το όνομα Φαλάσαρνα προέρχεται από την τοπική νύμφη Φαλασάρνη (IC II, xix, σελ. 219. Sporn, 2002: 293)³.

Η Πολυρρήνια κτίστηκε σε οχυρωμένο ύψωμα στην ενδοχώρα, στη θέση του ομώνυμου σημερινού οικισμού⁴. Αντίθετα, η Φαλάσαρνα οικοδομήθηκε στη Δυτικότερη ακτή της Κρήτης, διαθέτοντας «κλειστό λιμένας»⁵. Θα εξετάσουμε ακολούθως εν συντομία την κάθε πόλη ξεχωριστά.

Σύμφωνα με τον Στράβωνα οι Πολυρρήνιοι κατοικούσαν αρχικά σε μικρούς οικισμούς, μέχρι που οι Αχαιοί και οι Λάκωνες οχύρωσαν την Αιρόπολη και συνοίκησαν τις διάσπαρτες κώμες, δημιουργώντας έτσι οργανωμένο διοικητικό κέντρο (IC II, xxiii, σελ. 237. Sporn 2002, 283, σημ. 2113)⁶. Ιδιαίτερα σημαντική είναι επίσης η μαρτυρία που παραθέτει ο Ζηνόβιος (συγγραφέας του 2^{ου} αι. μ.Χ.), συγκεκριμένα ότι ο Αγαμέμνονας, επιστρέφοντας από την Τροία, τέλεσε θυσία στην Πολυρρήνια, η οποία έμεινε ημιτελής, διότι πληροφορήθηκε ότι οι αιχμάλωτοι στα πλοία είχαν επαναστατήσει (IC II, σελ. 238)⁷.

Λόγω της ετυμολογίας του ονόματος της πόλης και των φιλολογικών πηγών θα ήταν αναμενόμενο να υπάρχουν αριστέες ενδείξεις κατοίκησης από την ύστερη εποχή του χαλκού. Όμως, εκτός από λιγοστή ΥΜ ΙΙΙ κεραμική, τα πρωιμότερα υλικά κατάλοιπα ανάγονται στην αρχαϊκή και την κλασική περίοδο (Perlman, 2004: 1182). Στην Αιρόπολη και στην κάτω πόλη της Πολυρρήνιας διατηρούνται ερείπια επιβλητικών ελληνιστικών οχυρώσεων, οι οποίες επεიტάθησαν κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Δύο ελληνιστικοί πύργοι σώζονται στα ΒΔ-Δ και μια ερειπωμένη πύλη στα ΝΑ της κάτω πόλης (Gondicas, 1988: 173-177)⁸.

Σύντομη ανασκαφή στην Πολυρρήνια πραγματοποίησε ο αρχαιολόγος Β. Θεοφανίδης το 1937, στο άδηρο κοντά στην εκκλησία των Αγίων 99 Πατέρων, εντοπίζοντας

² Στέφανος Βυζάντιος: «Πολυρρήνια πόλις Κρήτης, από τοῦ πολλά ρήνεα, τουτέστι πρόβατα ἔχειν».

³ Ο Στέφανος Βυζάντιος παραθέτει τον ιστορικό Ξενίωνα λέγοντας: «Φαλάσαρνα πόλις Κρήτης, ἀπὸ Φαλασάρνης».

⁴ Το χωριό Πολυρρήνια, που ονομαζόταν παλαιότερα Πάνω Παλαιόκαστρο, απέχει προς Νότο 7 χλμ. από το Καστέλλι Κισάμου. Σύμφωνα με τον Σκύλακα, Περίπλους, XLVII: Η Πολυρρήνια «διόικει ἀπὸ Βορέου πρὸς Νότον».

⁵ Ο σημερινός λόφος Κουτρί βρίσκεται στην ρίζα στου ακρωτηρίου της Γραμβούσας (αρχαία Κώρυκος ή Κίμαρος). Αποστάσεις αναφέρονται στο αρχαίο γεωγραφικό κείμενο του Σταδισμοῦ και στους γεωγράφους Στράβωνα, Σκύλακα, Πτολεμαίο. Ανασκαφές στο λιμάνι της Φαλάσαρννας διεξάγει από το 1986 η αρχαιολόγος Ελπίδα Χατζηδάκη.

⁶ Στράβ., 10, 479: «...ἀπέχουσι δὲ τῆς θαλάττης ὡς τριάκοντα σταδίου, Φαλασάρνης δὲ ἐξήκοντα. Κωμηδὸν δ' ὄκουν πρότερον· εἴτ' Ἀχαιοὶ καὶ Λάκωνες συνόκησαν τειχίσαντες ἐρυμνὸν χωρίον βλέπον πρὸς μεσημβρίαν».

⁷ Ζηνόβιος, v. 50.

⁸ Σε αντίθεση με την πύλη, οι δύο οχυρωματικοί πύργοι έχουν πρόσφατα αναστυλωθεί. Τις κρητικές οχυρώσεις έχει μελετήσει η Ν. Coutsinas.

λατρευτικό οικοδόμημα που οριοθετείται στα Βόρεια από επιμήκη αναλημματικό τοίχο πρώιμης ελληνιστικής εποχής, ψευδοϊσόδομης μορφής (Θεοφανίδης, 1942-44: 17-30). Θεωρείται ότι οι μνημειακές αυτές κατασκευές ανήκαν σε ναό ή βωμό με στοά (ιερό-τελεστήριο)⁹. Τα εντοιχισμένα τεμάχια επιγραφών (σπόλια) στην εκκλησία των Αγίων 99 Πατέρων αναφέρουν κυρίως ονόματα προσκυνητών, επιβεβαιώνοντας έτσι την ύπαρξη αρχαίου ιερού, όπως άλλωστε και η εντοιχισμένη πλάκα βωμού με σπή¹⁰. Στο πλάτωμα αυτό θα υπήρχαν και άλλα δημόσια κτήρια, που ελπίζουμε να ανασταφούν στο μέλλον.

Ο κεντρικός οικιστικός πυρήνας της πόλης εντοπίζεται στις πλαγιές στα Ν, ΝΑ και ΝΔ του απότομου λόφου της Ακρόπολης (βλέπον προς *μειμβρίαν*, δηλαδή προς Νότο). Πολλές από τις ελληνιστικές οικίες λαξεύτηκαν στον φυσικό βράχο. Η πόλη υδρευόταν από δύο υδραγωγεία που κατέληγαν σε κρήνες, από πηγάδια, καθώς και από κινστέρνες στην Ακρόπολη και στην κάτω πόλη, οι οποίες χρονολογούνται κυρίως κατά τη ρωμαϊκή ή και την πρώιμη βυζαντινή περίοδο (Gondicas, 1988: 178. Perlman, 2004: 1183)¹¹.

Ένας εξωαστικός ελληνιστικός ναΐσκος έχει εντοπιστεί στο φαράγγι ΝΑ της πόλης, στη θέση Γέρος Κόλυμβος, απ' όπου προέρχεται λίθινο, ενεπίγραφο, κυκλικό «θησαυράριο» (IC II, xxiii, αρ. 7. Sporn, 2002: 288). Όσον αφορά τέλος την ιδιωτική λατρεία, σημαντική είναι η εύρεση ενός βωμίσκου αφιερωμένου σε κάποιον άγνωστο τοπικό ήρωα με την επίκληση σε δοτική: *Βουδάμω* (IC II, xxiii, αρ. 11. Sporn, 2002: 285).

Η νεκρόπολη της Πολυρρήνιας εκτεινόταν στα Δυτικά, στην παρακείμενη κοιλάδα. Έχει αποκαλυφθεί συγκρότημα 6 θαλαμοειδών τάφων της ελληνιστικής περιόδου, λαξευμένων στον φυσικό βράχο, σε αντιστοιχία με τα πρότυπα της Αλεξάνδρειας. Κτερίσματα και πολυτελής κεραμική από ταφές τόσο της Πολυρρήνιας όσο και της Φαλάσαρνας εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κισάμου.

Η Φαλάσαρνα περιγράφεται στον *Σταδιασμό* (στ. 336) ως «πόλις παλαιά» και «εμπορείον» (IC II, xix, σελ. 219. Perlman, 2004: 1181). Η επικράτεια της πόλης, που συνόρευε με αυτήν της Πολυρρήνιας, εκτεινόταν από το ακρωτήριο της Γραμβούσας και την ακτή Λιβάδι (Gondicas, 1988: 126-127. Hadjidaki, 1988: 463. Perlman, 2004: 1181).

Οι οχυρώσεις της πόλης, που ενισχύονται κατά διαστήματα με πύργους, περικλείουν τη λεκάνη του «κλειστού λιμένα», ο οποίος αναφέρεται από αρχαίους συγγραφείς¹² και χρονολογείται μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Λόγω της ανύψωσης της Δυτικής Κρήτης, μετά τον σεισμό του 365 μ.Χ., το αρχαίο λιμάνι βρίσκεται σήμερα επιχωματωμένο στην ξηρά, σε απόσταση περ. 100 μ. από τη σημερινή ακτογραμμή,

⁹ Αργότερα συνέχισε σποραδικά τις έρευνες η ΚΕ' Εφορεία Αρχαιοτήτων (βλ. κυρίως Στ. Μαριουλάκη, *ΑΔ* (1987) 563).

¹⁰ Για τις επιγραφές της αρχαίας Πολυρρήνιας βλ. Martinez, 2012.

¹¹ Πρόσφατα μάλιστα πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης και στο υδραγωγείο της εποχής του Αδριανού. Βλ. Μαρκουλάκη - Χριστοδουλάκος, *ΛΑ' ΔΚΣ*, Ρέθυμνο 2011.

¹² Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους*, 47. Διον. Καλλ., *Deser. Graeciae*, 118.

στην πεδιάδα Ν. της Ακρόπολης (Hadjidaki, 1988: 474-479. Hadjidaki - Frost, 1990: 513-527).

Στην κορυφή της Ακρόπολης, η οποία εντοπίζεται στον απότομο λόφο Κουτρί, διακρίνονται ίχνη δύο τουλάχιστον ναών, εκ των οποίων ένας ήταν πιθανόν αφιερωμένος στη Δίκτυννα και ο άλλος στον Ποσειδώνα (IC II, xix, σελ. 218-219. Gondicas, 1988: 92-94. Sporn, 2002: 292, σημ. 2179. Perlman, 2004: 1181). Από την Ακρόπολη προέρχεται πηλίνο ομοίωμα ναύσκου ως ανάθημα.

Το οικιστικό κέντρο της Φαλάσαρνας εκτεινόταν στη Ν. κλιτύ της Ακρόπολης και προστατευόταν από δύο γραμμές τειχών. Εκτός από ιδιωτικές οικίες περιελάμβανε επίσης δημόσια κτήρια και κινστήρες (Hadjidaki, 1988: 463. Hadjidaki - Frost, 1990: 513). Μία υστεροελληνιστική βιοτεχνική εγκατάσταση έχει εντοπιστεί στη ΒΔ γωνία του αρχαίου λιμανιού, πλάι σε καμπύλο μονοπάτι (Χατζηδάκη, 2006: 47-48, εικ. 5)¹³. Η εύρεση ενός αργυρού σπονδικού σκεύους (φιάλης) σε παρακείμενο βάθρο υποδηλώνει τέλεση υπαιθρίας λατρείας κοντά στον αρχαίο λιμένα.

Η νεκρόπολη έχει μερικώς ανασκαφεί στην πεδιάδα που εκτείνεται ΝΑ του αρχαίου λιμανιού. Κατά την αρχαϊκή εποχή εντοπίζονται ταφές σε πίθους, ενώ κατά την ελληνιστική επικράτησαν οι κιβωτιόσχημοι τάφοι (Gondicas, 1988: 102-116. Χατζηδάκη, 2006: 48. Perlman, 2004: 1181).

Λατομεία ψαμμίτη εκτείνονται κατά μήκος της ακτής στα Δ. της νεκρόπολης. Τρεις λαξευτοί θρόνοι κοντά στη νεκρόπολη και στα λατομεία θεωρείται ότι είναι φοινικικής τεχνοτροπίας (5^{ος} αι. π.Χ.), άρα η Φαλάσαρνα πιστεύεται ότι υπήρξε σταθμός Φοινίκων εμπορών (Sporn, 2002: 295-296)¹⁴. Πιο γνωστός είναι ο θρόνος που συναντάμε κατά την είσοδο στον αρχαιολογικό χώρο, ο οποίος πιστεύεται ότι ήταν αφιερωμένος σε κάποια θεότητα ή ως μνημείο στη νεκρόπολη ή ότι ήταν απλώς βήμα για ομιλητές (Χατζηδάκη, 2006: 48, εικ. 9).

Αν και αμφότερες οι πόλεις που εξετάζουμε ευημερούσαν ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια (7^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.), η μεγαλύτερη πολιτική, στρατιωτική, οικονομική αιμή τους ανάγεται από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής, όπως μαρτυρούν τα ευρήματα, οι επιγραφές και οι αρχαίοι συγγραφείς¹⁵. Είχαν συνάψει διακρατικές συνθήκες συμμαχίας, τόσο εντός όσο και εκτός Κρήτης, όπως φανερώνουν διάφορες ελληνιστικές επιγραφές (IC II, σελ. 218-220, 237-241. Chaniotis, 1996). Αξίζει να σημειωθεί ότι η Φαλάσαρνα είχε τιμήσει ως ευεργέτη τον Πτολεμαίο Γ' και τη Βερενίκη, δείγμα σπουδαίων διπλωματικών επαφών (IC II, xix, 2).

Η Πολυρρήνια υπέγραψε την ασυλία της μικρασιατικής πόλης Τέω το 201 π.Χ. ή κατ' άλλους το 193 π.Χ.¹⁶. Ακολούθως, συμμετείχαν και οι δύο πόλεις στη συνθήκη

¹³ Πηλίνοι λουτήρες χρησιμοποιήθηκαν σε δεύτερη χρήση ως πλυντήρια πηλού.

¹⁴ Αυτό το θέμα έχει μελετηθεί αναλυτικότερα από τον DiVita, στο ASAtene, 1992-93: 183.

¹⁵ Δραστηριότητες που μαρτυρούνται από τις πηγές για τους αρχαίους Κρήτες ήταν η μισθοφορική και η πειρατεία. Ενδεικτικά το 171 π.Χ. οι Φαλασάριοι πολέμησαν υπέρ του Περσέα της Μακεδονίας κατά των Ρωμαίων (Λίβιος, xlii, 51,7).

¹⁶ Η ασυλία αφορούσε κυρίως το ιερό του Διονύσου της Τέω. Μέσω των ψηφισμάτων ασυλίας οι Κρητικές πόλεις εξέφραζαν τον σεβασμό τους στον θεό Διόνυσο.

συμμαχίας με τον Ευμένη Β' της Περγάμου το 183 π.Χ. Μεταξύ των ετών 189 και 184 η Κυδωνία είχε εκστρατεύσει και καταλάβει προσωρινά τη Φαλάσαρνα, όπως μας πληροφορεί ο Πολύβιος (XXII, 15, 3-6).

Κατά τον 2^ο αι. π.Χ. η Πολυρρήνια τιμήσε ως ευεργέτη έναν Ρωμαίο αξιωματούχο, τον Κορνήλιο Σκιπίωνα τον Ισπανό. Η φιλορωμαϊκή της στάση φαίνεται επίσης από τις τιμητικές επιγραφές σε ανδριάντες του Μετέλλου και αργότερα του αυτοκράτορα Αυγούστου (IC II, xxiii, σελ. 240, αρ. 12, 14).

Το λιμάνι της Φαλάσαρνας καταστράφηκε από τους Ρωμαίους το 69 π.Χ. με αφορμή την καταπολέμηση της πειρατείας, γι' αυτό η πόλη σταδιακά παρήκμασε. Σώζονται μόνο ρωμαϊκές ιχθυοδεξαμενές. Αντίθετα, η Πολυρρήνια δεν αντιστάθηκε στους Ρωμαίους και συνέχισε να ευημερεί. Η ευνοϊκή στάση της Πολυρρήνιας απέναντι στους Ρωμαίους, συνετέλεσε στο να της επιτραπεί η κοπή δύο νομισματικών εκδόσεων επί Τιβερίου και Καλιγούλα. Σημαντική είναι επίσης η διατήρηση της απεικόνισης κεφαλής του Κρηταγενούς Διός, ως πολιούχου θεού, σε τετράδραχμα (Svoronos, 1890: pl. xxvi, 30).

Επίγειο της Πολυρρήνιας ήταν η Κίσσμος, η οποία επεκτάθηκε και άκμασε κυρίως κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (Πωλογιώργη, 1985: 65. Μαρκουλάκη - Martinez, 2000: 154. Μαρκουλάκη, 2006: 19-20)¹⁷. Την οικονομική και πολιτιστική άνθιση της Κισσάμου μαρτυρούν μεταξύ άλλων και οι πολυτελείς ρωμαϊκές επαύλεις με τα ψηφιδωτά δάπεδα.

Ο Ι. Σβορώνος είχε αποδώσει μια μικρή χάλκινη ελληνιστική κοπή στην κώμη της Κισσάμου. Το νόμισμα εικονίζει κεφαλή Ερμής στον εμπροσθότυπο και τμήμα δελφινιού στον οπισθότυπο (Svoronos, 1890: 56-57, pl. IV, 22)¹⁸. Για την ταύτιση αυτή έχουν εκφραστεί αρκετές αμφιβολίες. Αργότερα ο Σβορώνος υπέθεσε ότι η κοπή μπορεί να ανήκει τελικά στην Τήνο, άποψη που επανέλαβαν ως πιθανή και άλλοι μελετητές (Σβορώνος, 1889: 282. IC II, viii, σελ. 97. Πωλογιώργη, 1985: 78, σημ. 79. Μαρκουλάκη - Martinez, 2000: 154).

Θα επιχειρηθεί στη συνέχεια μια σύντομη αναφορά στην νομισματοκοπία των δύο όμορων αρχαίων πόλεων στο δυτικότερο άκρο της Κρήτης, της Πολυρρήνιας και της Φαλάσαρνας, με έμφαση στην εικονογραφία.

1Α) ΠΟΛΥΡΡΗΝΙΑ: ΠΕΡΙΟΔΟΣ 330-270 Π.Χ.

Στον εμπροσθότυπο της πρώτης κοπής στατήρα (διδράχμου) της Πολυρρήνιας απεικονίζεται γενειοφόρος και δαφνοστεφής κεφαλή Διός, ενώ στον οπισθότυπο μετωπική κεφαλή ταύρου (βουκράνιο), που ήταν το χαρακτηριστικό σύμβολο της πόλης (εικ. 1α) (Svoronos, 1890: pl. xxv, 30. Στεφανάκης, 2013: 37). Ενίοτε αναγράφεται στον

¹⁷ Το θέμα αυτό μελέτησε πρόσφατα σε άρθρο της και η Α. Kouremenos. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι μία επιγραφή από τη Ρώμη του 3^{ου} αι. μ.Χ. αναγράφει: «*Επαφρος Κρής, Πολυρρήμιος και Κισσάμιος*».

¹⁸ Επειδή διακρίνεται ΚΙ ΣΩ, είχε παλαιότερα αποδοθεί στην Κίμωλο.

οπισθότυπο με μεγάλα γράμματα η επιγραφή ΧΑΡΙΣΘΕΝΗΣ, ως όνομα του υπεύθυνου αξιωματούχου, μαζί με το εθνικό ΠΟΛΥΡΗΝΙΟΝ (εικ. 1α-β). Ο στολισμός των κεράτων του ταύρου με ταινίες ή γιρλάντες υποδηλώνει την ετοιμασία του για θυσία¹⁹. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι η Πολυρρήνια ήταν γνωστή ως «τόπος Κρήτης ένθα τοῖς θεοῖς ἔθουσι» (IC II, σελ. 236)²⁰. Ανάγλυφος ταύρος κοσμούσε επίσης την κεντρική πύλη εισόδου της Ακρόπολης της (Μαρκουλάκη, 2006: 29).

Η κόμη της κεφαλής Διός του εμπροσθοτύπου τυλίγεται περιμετρικά της κεφαλής, ενώ λίγοι ελεύθεροι βόστρυχοι πέφτουν στον αυχένα (εικ. 1α-β). Παρόμοια κεφαλή Διός συναντούμε σε στατήρες της Ελεύθερας και της Ιεράπυτνας, από την ίδια σφραγιδα εμπροσθοτύπου (Svoronos, 1890: pl. xi, 26-28, pl. xvii, 7). Οι σφραγιδογλύφοι των Κρητικών νομισμάτων φαίνεται να εμπνεύστηκαν τον σχεδιασμό της κεφαλής Διός από Πελοποννησιακές κοπές, π.χ. της Αρκαδίας ή της Ήλιδας (Le Rider, 1966: 183. Morkholm, 1997: 89. Στεφανάκης, 2002: 54-55. Ritter, 2002: 55-57)²¹.

Στους στατήρες της Πολυρρήνιας διακρίνονται περιτεχνες σφραγίδες, αλλά και κάποιες λιγότερο επιμελημένες, στοιχείο που αποτελεί ένδειξη για τη δράση ταλαντούχων και μη χαρακτών (εικ. 1γ). Το φαινόμενο των διακυμάνσεων της καλλιτεχνικής ποιότητας παρατηρείται και σε άλλα κρητικά νομισματοκοπεία και σχετίζεται με την επίσπευση της νομισματικής παραγωγής, πιθανόν λόγω έκτακτων στρατιωτικών αναγκών στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. (Morkholm, 1997: 89. Στεφανάκης, 2002: 45-48). Παρατηρείται επίσης μια σταδιακή τάση μείωσης του βάρους των στατήρων (εικ. 1β-γ), ακόμα και κάτω από τα 10 γρ., αντί για περίπου 11 γρ. που ζυγίζουν κανονικά (Stefanaki, 2007: 54-55. Στεφανάκης, 2013: σελ. 19, 56-57)²².

Οι ίδιοι νομισματικοί τύποι (κεφαλή Διός και κεφαλή ταύρου) σε υποδεέστερη ποιότητα εκτέλεσης απαντούν σε στατήρα των Μωδαίων (εικ. 1δ) (Svoronos, 1890: pl. xxii, 20, 21, Στεφανάκης, 2013: 64, αρ. 140-142)²³. Φαίνεται επομένως ότι ο αρχαίος οικισμός της Μώδας βρισκόταν υπό τη σφαίρα επιρροής της Πολυρρήνιας (Sporin, 2002, 291)²⁴.

Στις αργυρές δραχμές της Πολυρρήνιας εικονίζεται βουιράνιο στον εμπροσθότυπο και αιχμή δόρατος στον οπισθότυπο, ως ένδειξη στρατιωτικής ακμής (εικ. 2α). Το εθνικό ΠΟΛΥΡΗΝΙ(ΩΝ) αναγράφεται και στις δύο όψεις, με χρήση πλέον του Ω.

¹⁹ Για το έθιμο του στολισμού του ταύρου πριν από τη θυσία βλ. Burkert, 1993: 136.

²⁰ Σύμφωνα με το βυζαντινό λεξικό Σουίδα.

²¹ Η πελοποννησιακή επιρροή φαίνεται πιθανότερη, λόγω εγγύτητας, τοπικής και χρονικής. Αντίθετα, ο Gardner, 1883: 164, pl. v. 39, διέκρινε επιρροή από την κεφαλή Διός σε εμπροσθότυπο νομισμάτων του Πύρρου στον Τάραντα (278-276 π.Χ.).

²² Οι κρητικές πόλεις ακολούθησαν από κοινού στη νομισματοκοπεία τους τον αιγινήτικο σταθμητικό κανόνα, ελαφρώς μειωμένο, με στατήρες (διδραχμα) περ. 11-11,5 γραμμαρίων, διευκολύνοντας έτσι τις συναλλαγές μεταξύ τους. Για το φαινόμενο της μείωσης του βάρους που παρατηρείται και σε άλλες κρητικές πόλεις και σχετίζεται με έλλειψη αργύρου.

²³ Όπως φανερώνει η επιγραφή ΜΩΔΑΙΩΝ.

²⁴ Πιθανολογείται ότι η αρχαία Μώδα βρισκόταν στη θέση του σημερινού χωριού Μόδι, δυτικά της Κυδωνίας. Αντιθέτως, ο P. Faure θεωρεί ότι οι Μωδαίοι αποτελούσαν σύμπραξη μικρών οικισμών, γειτονικών της Πολυρρήνιας, κατά μήκος του ποταμού Κολένη, όπως της Ρόκιας, των Τριών Αλωνιών κ.ά.

Στα ημίδραγμα της Πολυρρήνιας αποτυπώνεται στην εμπρόσθια όψη η κεφαλή της Αρτέμιδος-Δίκτυνας, η οποία φέρει κοσμήματα και έχει την κόμη μαζεμένη σε ύφασμα (σάκιο) στον αυχένα ή τυλιγμένη προς τα πάνω (εικ.3 α-β). Ως οπισθότυπος διατηρήθηκε το βουικράνιο, ως το πιο χαρακτηριστικό σύμβολο της πόλης/διαχρονικά (Svoronos, 1890: pl. xxvi, 2-6. Στεφανάνης, 2013: 38-39).

Η κύρια σφραγίδα εμπροσθοτύπου των ημιδράχμων, με θέμα την κεφαλή της θεάς Δίκτυνας προς τα αριστερά (εικ.3α), αναγράφει το όνομα του χαράκτη ΠΥΘΟΔΩΡΟΥ, ο οποίος υπέγραψε επίσης μια σφραγίδα εμπροσθοτύπου στατήρα της Απτέρας, που απεικονίζει περίτεχνη κεφαλή Αρτέμιδος (Svoronos, 1890: pl. xxvi, 4. Στεφανάνης, 2002: 46. Στεφανάνης, 2013: 39)²⁵.

Εκτός από ημίδραγμα η Πολυρρήνια έκοψε και μικρότερες αργυρές υποδιαρέσεις, όπως οβολούς, τριτεταρτημόρια και ημιβόλια, με παραστάσεις κεφαλής θεάς προς τα δεξιά και βουικράνιου (Στεφανάνης, 2013: 56, εικ. 29-30)²⁶.

Εκτός από την κεφαλή Αρτέμιδος-Δίκτυνας, η οποία εμφανίζεται σε διάφορες παραλλαγές, συναντάται επίσης σε εμπροσθότυπο χάλκινης κοπής της Πολυρρήνιας η κεφαλή Ήρας, η οποία στρέφεται είτε προς τα δεξιά είτε προς τα αριστερά, και φοράει πόλο, δηλαδή κάλυμμα κεφαλής (Svoronos, 1890: pl. xxv, 31. Στεφανάνης 2013, αρ. 35-38) (εικ.5). Παρόμοια κεφαλή της Ήρας κοσμεί επίσης διάφορα άλλα κρητικά νομίσματα, όπως της Κνωσού, της Τυλίσσου και της Απτέρας, έχοντας ως εικονογραφικό πρότυπο τα νομίσματα του Άργους (Sporn, 2002: 122. Ritter, 2002: 74).

Την λατρεία της Ήρας στην Πολυρρήνια επιβεβαιώνει επίσης ένα χάλκινο κηρύκειο με τόπο προέλευσης την πόλη, το οποίο φέρει αναθηματική επιγραφή προς την Ήρα²⁷. Μία ακόμα αφιερωματική επιγραφή πιστών προς την Ήρα αποκαλύφθηκε σχετικά πρόσφατα στην Πολυρρήνια από τον καθηγητή Μαρτίνεθ (βλ. πρόλογος Μαρκουλάκη, 2001-2004: 433-434. Martínez, 2012: 169-171, αρ. 76).

Χαρακτηριστικός είναι και ένας άλλος νομισματικός τύπος σε χαλκό με παραστάσεις βιοιωτικής ασπίδας²⁸ και κεφαλής αγριμιού (εικ. 6α-β). Ο οπισθότυπος αυτός αποτελεί ένδειξη συνεργασίας και συμμαχίας μεταξύ της Πολυρρήνιας και της Ομοσπονδίας των Ορειών μετά τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., εν αναμονή του πολέμου της Λύττου, που ξέσπασε κατά τα έτη 221-220 π.Χ. (Στεφανάνης, 1996: 249-261)²⁹.

²⁵ Ο Πυθόδωρος και ο Νεάντος είναι οι μόνοι χαράκτες που υπέγραψαν σφραγίδες νομισμάτων στην Κρήτη (Πολυρρήνιας και Απτέρας ο πρώτος, Κυδωνίας ο δεύτερος). Πιστεύεται ότι είχαν επηρεαστεί από την περίφημη Αρέθουσα του χαράκτη Ευαίνετου των δεκαδράχμων των Συρακουσών.

²⁶ Η μεγάλη ποικιλία υποδιαρέσεων φανερώνει μια επαρκώς εκχηρηματισμένη οικονομία.

²⁷ *Tās Hēras tās Argēias ēmi*. Το χάλκινο κηρύκειο βρίσκεται στην ιδιωτική συλλογή George Ortiz. Πρόκειται για μεταλλική ράβδο με διακόσμηση αντωπών φιδιών στην κορυφή, το οποίο ήταν σύμβολο του Ερμή. Το κρατούσαν επίσης και οι κήρυκες.

²⁸ Η Πολυρρήνια είχε συνάψει συμμαχία με τους Θηβαίους: IC II, xxiii, σελ. 239, xxiii, αρ. 1. Martínez, 2012: 83-85, αρ. 6. Επίσης ο Πολυρρήνιος πολίτης Πασίνος Θαρσύνοντος τιμήθηκε ως πρόξενος στον Ωρωπό επί Βοιωτού άρχοντα Αρτυλάου κατά το 214 π.Χ.

²⁹ Το Κοινό των Ορειών απαριζόταν από τις πόλεις: Έλυρο, Υρτακίνα, Λισσό και Τάρρα.

Ι) Τετράδραγμα:

Η Πολυρρήνια έκοψε κατά τον 2^ο αι. π.Χ. αργυρά τετράδραγμα μειωμένου αττικού βάρους με ανδρική κεφαλή στον εμπροσθότυπο και θεά καθιστή σε δίφρο στον οπισθότυπο, η οποία φοράει αχειρίδωτο ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο, ενώ κρατάει Νίκη στο δεξί χέρι (εικ. 7) (Svoronos, 1890: pl. xxvι, 19-21. Στεφανάκης, 2013: 41). Στο έξεργο κάτω από την παράσταση διακρίνεται κεραινός, ως σύμβολο του Διός.

Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα της καθιστής θεάς της Πολυρρήνιας, που κρατάει Νίκη, με την καθιστή Αθηνά σε νομίσματα Λυσιμάχου και σε σφραγιδολίθους (LIMC II, Athena, αρ. 214, 225. Στεφανάκης, 2013: 40-41). Κύριες διαφορές είναι: ότι το αριστερό χέρι της θεάς της Πολυρρήνιας ακουμπάει κάθετα στο κάθισμα και η έλλειψη κράνους (εικ. 7α).

Μια πιθανή ταύτιση της θεάς στον οπισθότυπο του τετραδράχμου της Πολυρρήνιας με την Αθηνά θα ήταν επισφαλής, λόγω της απουσίας κράνους και οπλισμού. Πιθανότερα πρόκειται για έναν συμβολικό τύπο της πολιούχου θεάς Αρτέμιδος-Δίκτυνας που σχετίζεται με κάποια νίκη της πόλης (Στεφανάκης, 2013: 41, σημ. 35). Αντίστοιχα, σε αργυρή κοπή της πόλης Αμάστριδος του Πόντου η πολιούχος θεά Αφροδίτη αποδίδεται στον οπισθότυπο ως καθιστή Νικηφόρος (Morkholm, 1997: αρ. 280).

Η ανδρική προτομή του εμπροσθότυπου της Πολυρρήνιας αποδίδεται με ταινία στα μαλλιά και μακριές φαβορίτες (*ιουλους*), ενώ στον ώμο φέρει τόξο και φαρέτρα. Η κεφαλή έχει ερμηνευτεί ως πορτρέτο του βασιλιά Φιλίππου Ε' της Μακεδονίας εξομοιωμένου με τον θεό Απόλλωνα (Wroth, 1886: xvii. Morkholm, 1997: 155, εικ. 545)³⁰. Ο Φίλιππος ο Ε' υποστήριξε την Πολυρρήνια, η οποία υπερασπίστηκε τη Λύττο (κατά το 221-219 π.Χ.). Η Πολυρρήνια εναντιώθηκε στη συμμαχία Κνωσού-Γόρτυνας, αναγκάζοντας κι άλλες πόλεις να αποστατήσουν (Wroth, 1886: xvii. Chaniotis, 1996: 37-38)³¹.

Αντίθετα, ο Μ. Στεφανάκης χρονολογεί τη συγκεκριμένη αργυρή κοπή, στα τέλη του 2^{ου} ή στις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ., περίοδο κατά την οποία οι Κρητικές πόλεις έκοψαν τετράδραγμα μειωμένου αττικού κανόνα (Le Rider, 1966: 300. Στεφανάκης, 2013: 40-41)³². Επομένως θεωρεί ότι η συγκεκριμένη μορφή δε σχετίζεται με τον Μακεδόνα βασιλιά, αλλά εικονίζει απλώς τον Απόλλωνα. Σε επόμενες σφραγίδες της σειράς παρατηρείται κατακόρυφη πτώση της καλλιτεχνικής ποιότητας και οι φαβορίτες παραλείπονται, άρα δεν πρόκειται πλέον για πορτρέτο, αλλά για ιδεαλιστική απεικόνιση του Απόλλωνα (Svoronos, 1890: pl. xxvι, 20-21. Στεφανάκης, 2013: αρ. 110-111).

³⁰ Τη σύνδεση του νομίσματος της Πολυρρήνιας με τον Φίλιππο Ε' ή τον Περσέα διατύπωσε πρώτος ο Gardner, 1883: pl. xii, p. 204.

³¹ Πολύβιος IV, 53-55.

³² Πολλά τετράδραγμα κρητικών πόλεων 2^{ου} αι. π.Χ. (εκτός Πολυρρήνιας, Γόρτυνας) περιείχε ο θησαυρός της Ιεράπυτνας, με έτος εύρεσης 1933 (IGCH 352).

Πρέπει να σημειωθεί ότι στα μακεδονικά νομίσματα ο Φίλιππος ο Ε' δεν αποδίδεται με φαβορίτες, αλλά με πλήρη γενειάδα, ενώ αντίθετα ο θεός Απόλλωνας απεικονίζεται πάντα αγένειος στην ελληνιστική τέχνη. Επομένως οι φαβορίτες θεωρήθηκαν από κάποιους ερευνητές ως μια ενδιάμεση λύση, ώστε να παρουσιαστεί ο βασιλιάς ως θεός (Wroth, 1886: xvii. Morkholm, 1997: 155).

Με φαβορίτες αποδίδεται σε νομίσματα το πορτρέτο διάφορων ηγεμόνων, όπως του Σελεύκου Β', του Σελεύκου Γ', καθώς και του Προυσία της Βιθυνίας (Kroll, 2007: 121. Morkholm, 1997: εικ. 400, 417). Δεν είναι απολύτως γνωστό αν οι συγκεκριμένοι βασιλείς είχαν επαφές με την Πολυρρήνια. Φαίνεται ωστόσο ότι υπήρξε καλλιτεχνική επιρροή στο τετράδραχμο της Πολυρρήνιας από πορτρέτα σε νομίσματα ελληνιστικών ηγεμόνων της Ανατολής. Η εξομοίωση με θεούς (assimilation) ήταν γνωστή πρακτική κυρίως σε Πτολεμαίους και Σελευκίδες και λιγότερο σε Αντιγονίδες διαδόχους.

II) Ημιδραχμα:

Πρωτότυπη είναι μια κοπή ημιδράχμων της Πολυρρήνιας μειωμένου αττικού βάρους³³. Την εμπρόσθια όψη κοσμεί η προτομή της Δίκτυνας σε όψη τριών τετάρτων ($\frac{3}{4}$), ελαφρώς προς τα δεξιά, με φαρέτρα στον ώμο και χαμηλό διάδημα στην κόμη. Η επιλογή της Δίκτυνας στον εμπροσθότυπο έχει θεωρηθεί ως αξίωση της Πολυρρήνιας για τον έλεγχο του Δικτυνναίου ιερού (Kirsten, 1952 στ. 2535. Sporn, 2002: 278-9. Στεφανάκης, 2013: 37)³⁴.

Η σχεδόν μετωπική όψη αποτελεί πρωτοτυπία για την Κρητική νομισματοκοπία, στην οποία κυριαρχούν οι προτομές θεών σε προφίλ (κατατομή)³⁵. Η καινοτομία του μετωπικού πορτρέτου πρωτοεμφανίστηκε σε κοπές σικελικών πόλεων από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. με πρωτεργάτη τον χαράκτη Κίμωνα (Μουστάκα, 1997: 19). Μετωπικές κεφαλές θεοτήτων εμφανίζονται επίσης σε νομίσματα Ρόδου, Λάρισας, Αλεξάνδρου των Φερών, Αμφίπολης, Σελευκιδών στην Μικρά Ασία κ.ά. (Morkholm, 1997: αρ. 203, 235-239, 362).

Στην οπίσθια όψη εικονίζεται όρθιος Απόλλωνας σε στάση *contrapposto*³⁶, κρατώντας τόξο με το αριστερό του χέρι (εικ. 8α-β) (Svoronos, 1890: pl. xxvii, 22. Kirsten, 1952: στ. 2541). Ο κορμός του Απόλλωνα στον οπισθότυπο παραμένει γυμνός, καθώς η χλαμύδα συγκρατείται στο λαιμό και καλύπτει κυρίως την πλάτη. Στο κεφάλι πιθανόν διακρίνεται πίδακας. Το γεγονός ότι πατάει σε γραμμή εδάφους δεν αποκλείεται

³³ Αναφέρονται ενίοτε ως ημιδραχμα «ροδιακού» κανόνα (Kirsten, 1952: στ. 2541), ενώ ως μειωμένου αττικού κανόνα (μέσος όρος 1,63 γρ.) τα αναγνωρίζει ο Στεφανάκης, 2013: 30, αρ. 113.

³⁴ Ο Στράβων 10, 4, 13 αναφέρει ότι το ιερό ήλεγχε η Πολυρρήνια: «πρὸς ἐσπέραν δ' ὁμοροι τοῖς Κυδωνιάταις Πολυρρήνιοι παρ' οἷς ἔστι τό τῆς Δικτύνης ἱερὸν.»

³⁵ Άλλο παράδειγμα κεφαλής σε $\frac{3}{4}$ είναι η Μέδουσα σε εμπροσθότυπο κοπής της Γόρτυνας. Είναι εμφανής η ροδιακή επιρροή.

³⁶ Δηλαδή το ένα πόδι είναι χαλαρό και το άλλο στηρίζει το βάρος του σώματος. Είναι γνωστή και ως στάση αντιστήριξης ή ως αντίρροπη στάση.

να υποδηλώνει κάποιον αγαλματικό τύπο. Ο θεός σηκώνει το δεξί χέρι, ελαφρώς λυγισμένο, σε ένδειξη χαιρετισμού. Δε διακρίνεται με σιγουριά αν κρατάει κάποιο αντικείμενο, αν και έχει υποθεθεί ότι φέρει μικρή δάδα. Πιθανότερο φαίνεται να κρατάει μικρή φιάλη (Svoronos, 1890: 282, αρ. 43. LIMC II, λ. Apollon, σελ. 192, αρ. 23. Στεφανάνης, 2013: 30, αρ. 113).

Η στάση *contrapposto* του Απόλλωνα στον οπισθότυπο της Πολυρρήνιας θυμίζει την σωματοδομή και τις ραδινές αναλογίες του Απόλλωνα σε κοπές των Σελευκιδών, καθώς και πόλεων της Μ. Ασίας, όπως της Μαγνησίας επί Μαιάνδρω (Morkholm, 1997: εικ. 356, 362, 370). Η βασικότερη διαφορά είναι ότι στα νομίσματα των Σελευκιδών και της Μαγνησίας ο Απόλλωνας κρατάει βέλος αντί τόξου και συχνά στηρίζεται σε τρίποδα. Παρόμοια στάση του Απόλλωνα συναντάται σε ελληνιστικά σφραγίσματα από τη Δήλο και τη Σελευκιδική Ανατολή (LIMC II, λ. Apollon, σελ. 192, αρ. 21, 27, σελ. 215, αρ. 249).

Φαίνεται επομένως πιθανό ο χαρακτήρας της Πολυρρήνιας να άντλησε έμπνευση από μικρασιατικά νομίσματα ή σφραγιθολίθους. Δεν είναι τυχαίο ότι σε επιγραφή του τέλους του 3^{ου} αι. π.Χ. από τη Μαγνησία του Μαιάνδρου αναφέρεται το εθνικό *Πολυρρήνιοι*, μαζί με άλλων κρητικών πόλεων, γεγονός που μαρτυρεί διπλωματικές σχέσεις των Κρητών με πόλεις της Μ. Ασίας (IC II, xxiii, σελ. 239)³⁷. Αντίστοιχα, μαρτυρείται επιγραφικά η παρουσία Πολυρρηνίων πολιτών στη Δήλο (IC II, xxiii, σελ. 238-240).

III) Απομιμήσεις Αθηναϊκών τετραδράχμων:

Σε απομιμήσεις Αθηναϊκών τετραδράχμων της Πολυρρήνιας, αρχών 1^{ου} αι. π.Χ., προστέθηκε ως σύμβολο στο πεδίο του οπισθότυπου, πλάι στη γλαύκα, η Άρτεμις-Δίκτυνα με κοντό χιτώνα, κρατώντας τόξο, έτοιμη να τραβήξει βέλος (εικ. 9). Οι κρητικές κοπές ψευδοαθηναϊκών τετραδράχμων έχουν συνδεθεί με τον Μιθριδάτη κατά το 87 π.Χ. (Le Rider, 1966: 297. Στεφανάνης, 2013: 54, σημ. 130). Ο τύπος αυτός της Άρτέμιδος, ως κυνηγέτιδος, εμφανίζεται αργότερα σε επαρχιακές κοπές του Κοινού Κρητών επί Φλαβίων και Αντωνίων, σε παραλλαγή με εντονότερη κίνηση (Svoronos, 1890: pl. xxxiii, 7-8, 13, xxvii, 10, xxxv, 12, 22).

Η κεφαλή Αθηνάς αποτυπώνεται επίσης σε χάλκινη υποδιαίρεση της Πολυρρήνιας, συνδυασμένη με βουκράνιο ή γλαύκα στην οπίσθια όψη (εικ. 10α-β) (Svoronos, 1890: pl. xxvi, 26-28). Πιστεύεται ότι η κοπή αυτή εντάσσεται στην ίδια εποχή με τα τετράδραχμα, υπό αττική επίδραση (Στεφανάνης, 2013: αρ. 127-135). Ωστόσο, τα κατασκευαστικά στοιχεία οδηγούν σε μια πρωιμότερη χρονολόγηση.

Άλλες χάλκινες κοπές:

Κατά τον 2^ο αι. π.Χ. παρατηρείται μια αισθητή αύξηση των νομισματικών παραστάσεων του Απόλλωνα στην Πολυρρήνια. Η κεφαλή του θεού εμφανίζεται σε

³⁷ Γενικότερα, για τη μεταγκατάσταση Κρητών στη Μαγνησία και ευρύτερα στην Μ. Ασία, βλ. και Chaniotis, 1996: 26. Unwin, 2017: 185-187.

εμπροσθότυπο χάλκινης κοπής, με τρίποδα στην πίσω όψη, ως το κατεξοχήν σύμβολο λατρείας του. Επίσης, σε μικρότερη χάλκινη υποδιαίρεση εικονίζεται κεφαλή Απόλλωνα και λύρα (Svoronos, 1890: pl. xxvii, 23-24. Στεφανάκης, 2013: αρ. 114-118).

Σύμφωνα με τον Σβορώνο, ένα μικρό χάλκινο νόμισμα της Πολυρρήνιας πιθανότατα απεικονίζει τον Διόνυσο στην εμπρόσθια όψη. Δεν διαθέτουμε ωστόσο εικόνα για να το επιβεβαιώσουμε (Svoronos, 1890: 281, αρ. 39).

Τέλος, σε μία μικρή χάλκινη κοπή της Πολυρρήνιας εικονίζεται κεφαλή Ερμή με πέτασο στην εμπρόσθια και κηρύκειο στην οπίσθια όψη (Svoronos, 1890: pl. xxvii, 29). Τη λατρεία του Ερμή στην πόλη επιβεβαιώνει επίσης μια αφιέρωση ενός άρχοντα (*κόσμου*) της Πολυρρήνιας στον Ερμή *Δρόμειο*, που πιστεύεται ότι προστάτευε την αθλητική εκπαίδευση των νέων στις αγέλες (IC II, cxiii, αρ.10. Sporn, 2002: 287).

Ανασκαφικά νομισματικά ευρήματα:

Σε ανασκαφές ιδιωτικών οικοπέδων στο Καστέλλι Κισάμου έχουν εντοπιστεί λίγα χάλκινα νομίσματα της Πολυρρήνιας εντός ελληνιστικού στρώματος (3^{ος} αι. π.Χ.) (Σκόρδου, 2000: 29)

Το πλέον χαρακτηριστικό εύρημα είναι ένας αργυρός οβολός της Πολυρρήνιας, που χρησιμοποιήθηκε ως χαρώνειος σε υστεροκλασική γυναικεία ταφή, β' μισού 4^{ου} αι. π.Χ. (Πωλογιώργη, 1980: 511, πίν. 317), με παραστάσεις κεφαλής θεάς με διάδημα, πιθανόν της Αρτέμιδος, και βουκρανίου (εικ. 4β)³⁸.

Αρκετά ακόμα αδημοσίευτα χάλκινα νομίσματα της Πολυρρήνιας μη στρωματογραφημένα προέρχονται από ανασκαφές οικοπέδων στο Καστέλλι Κισάμου³⁹. Στον εμπροσθότυπο εικονίζουν κατά κύριο λόγο βουκράνιο ή ασπίδα, ενώ στον οπισθότυπο αιχμή δόρατος. Δεν είναι σπάνια επίσης τα χάλκινα νομίσματα που φέρουν στην εμπρόσθια όψη κεφαλή Αθηνάς και στην πίσω όψη βουκράνιο (εικ. 10β) ή γλαύκα. Όπως επίσης αυτά που συνδυάζουν τους τύπους της βοιωτικής ασπίδας και της κεφαλής αγριμιού (εικ. 6β). Όμως, η πλειονότητα των νομισματικών ευρημάτων στην αρχαία Κισαμο χρονολογούνται κυρίως κατά τη Ρωμαϊκή εποχή.

2) ΦΑΛΑΣΑΡΝΑ: ΠΕΡΙΟΔΟΣ 330-270 Π.Χ.

Κεφαλή τοπικής Νύμφης - Τρίαινα:

Οι στατήρες και οι δραχμές της Φαλάσαρνας, μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. και ως τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. απεικονίζουν σταθερά στην εμπρόσθια όψη μια κεφαλή

³⁸ Για τον τύπο: Svoronos, 1890: pl. xxvii, 7. Στεφανάκης, 2013: 18, αρ. 29. Πιστεύεται ότι η θεά μπορεί να ταυτιστεί με την Άρτεμη-Δίκτυνα, λόγω και της ημισελήνου που διακρίνεται στο πεδίο πίσω από τον λαιμό της.

³⁹ Ενδεικτικά αναφέρονται: Οικ. Γεωργακάκη-Σκουνάκη, οικ. Τσιχλάκη, οικ. Σαμφάκη κ.ά. Βλ. Μαρινάκης, 2016. Μαρινάκης, 2018. Πατεράκης, 2013: 160.

γυναικείας θεότητας, ενώ την οπίσθια όψη καταλαμβάνει η τρίαινα του Ποσειδώνα, στολισμένη με έλικες και τα αρχικά της πόλης ΦΑ (εικ. 11 α-γ) (Svoronos, 1890: pl. 5-6, 7-11. Le Rider, 1966: pl. x, 12-14).

Η θεά του εμπροσθοτύπου σε στατήρες και δραχμές της Φαλάσαρνας ερμηνεύεται είτε ως η τοπική νύμφη Φαλασάρνη είτε ως Άρτεμις-Δίκτυννα (Stefanakis, 2006: 47, σημ. 43. Sporn, 2002: 293-294, σημ. 2189)⁴⁰. Φοράει ενώτια και περιδέραιο, ενώ λεπτές ταινίες διασταυρώνονται και συγκρατούν την κόμη της⁴¹. Η καλλιτεχνική ποιότητα των νομισμάτων της Φαλάσαρνας είναι σταθερά υψηλή, χωρίς απότομες διακυμάνσεις. Η Φαλάσαρνα πραγματοποίησε πολυάριθμες επισοπές κυρίως σε αργυρά νομίσματα του Άργου (εικ. 11γ) και της Κυρήνης, όπως αντίστοιχα συνέβη στην Πολυρρήνια (Le Rider, 1966: pl. xxix, 14-40. Stefanakis - Traeger, 2005: 383).

Μετά το 270 π.Χ. η Φαλάσαρνα περιορίστηκε στην κοπή μικρών χάλκινων υποδιαιρέσεων, με παραστάσεις: α) Κεφαλής θεάς και τρίαινας, β) δελφινιού και του αρχικού γράμματος Φ (εικ. 12-13) (Svoronos, 1890: pl. xxv, 12-15). Οι νομισματικοί τύποι τρίαινας και δελφινιού φανερώνουν τον ναυτικό, παραθαλάσσιο χαρακτήρα της πόλης.

Ανασκαφικά νομισματικά ευρήματα:

Λίγα χάλκινα και ασημένια χαρώνεια νομίσματα προήλθαν από ανασκαφές τάφων στη Φαλάσαρνα⁴². Επίσης ορισμένα χάλκινα νομίσματα της Φαλάσαρνας έχουν βρεθεί σε ανασκαφές τόσο στην ίδια τη Φαλάσαρνα όσο και στο Καστέλλι Κισάμου⁴³, αλλά και στα κοντινά Αντικύθηρα, την αρχαία Αιγίλια (εικ. 12-13), η οποία πιστεύεται ότι βρισκόταν υπό την σφαίρα επιρροής της Φαλάσαρνας (Γσαρβάβopoulos κ.ά., 2012: εικ. 2α-δ).

3) ΤΟ ΨΗΦΙΣΜΑΤΙΚΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΤΟΥ ΔΙΚΤΥΝΝΑΙΟΥ ΙΕΡΟΥ

Η Πολυρρήνια συνόρευε με την Κυδωνία στα Ανατολικά και με τη Φαλάσαρνα στα Δυτικά, με την οποία είχε προστριβές κατά την ύστερη κλασική περίοδο, όπως φανερώνει η γνωστή συνθήκη ειρήνευσης με τη μεσολάβηση των Λακεδαιμονίων, με απεσταλμένο τον Κλεώνυμο, γιο του Κλεομένη. Η Πολυρρήνια άλλωστε είχε αναπτύξει στενές διπλωματικές επαφές με τη Σπάρτη⁴⁴. Η συνθήκη εκτέθηκε τόσο στο Δικτύνναιο

⁴⁰ Ο Stefanakis θεωρεί πιο πιθανή την ερμηνεία της θεάς στα νομίσματα της Φαλάσαρνας ως Άρτέμιδος-Δίκτυνας. Ενώ η Sporn κλίνει περισσότερο στην ερμηνεία της θεάς ως νύμφης Φαλασάρνης. Γενικότερα για τις Νύμφες σε νομίσματα βλ. Imhoof-Blumer, 1908: 101.

⁴¹ Οι χιαστί ταινίες που συγκρατούν την κόμη εντοπίζονται επίσης σε κεφαλές γυναικείων θεοτήτων στον εμπροσθότυπο αργυρών νομισμάτων της Πάρου, αλλά και της Κορίνθου.

⁴² Κινδελή, 1981: πίν. 297α (όπως αργυρό νόμισμα της Κυδωνίας).

⁴³ Εικονίζουν συνήθως το αρχικό Φ και δελφίνι. Όπως ενδεικτικά στο οικόπεδο Κέντρου Υγείας Κισάμου, στο οικόπεδο Πατεράκη κ.ά. Εκτίθενται στην προθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου Κισάμου.

⁴⁴ Τιμήθηκε άλλωστε στην Πολυρρήνια ο βασιλιάς της Σπάρτης Λαρέυς. IC II, xxiii, αρ. 12. Μαρκουλάκη, 1996: 246. Martinez, 2012: 101-102, αρ. 14.

ιερό όσο και στο συνοριακό ιερό της Τυλίου, κοντά στο σημερινό χωριό Καλυβιανή (Μαρκουλάκη, 1996: 239-25).

Η Πολυρρήνια και η Κυδωνία είχαν εναλλάξ τον έλεγχο του φημισμένου Δικτυνναίου Ιερού (όπου υπήρχε ναός της Άρτεμις-Δίκτυνας) του 4^{ου} αι. π.Χ. στο ακρωτήριο Σπάθα, κοντά στα Ροδωπού. Το ιερό ανακαινίστηκε στα ρωμαϊκά χρόνια επί αυτοκράτορα Αδριανού.

Την επιγραφή με το ψήφισμα συνθήκης συμμαχίας μεταξύ Πολυρρήνιας-Φαλάσαρνας των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ. από τον Δικτυνναίο ιερό κοσμούσε ανάγλυφο, το οποίο έφερε αετωματική επίστεψη και απεικόνιζε δύο θεές σε χειραψία (δεξιωσιν) (εικ. 14). (IC II, xi, 1. LIMC III, Diktyнна, αρ. 1. Μαρκουλάκη, 1996: 249-250, σημ. 23)⁴⁵. Η θεότητα στα δεξιά αναγνωρίζεται ως Άρτεμις-Δίκτυνα. Φοράει κοντό χιτώνα και ιμάτιο δεμένο στη μέση της, φέρει τόξο και φαρέτρα στον ώμο και στέκει δίπλα σε δέντρο και αγρίμι. Η θεά στα αριστερά, η οποία φοράει ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο, στέκεται δίπλα σε πλώρη πλοίου, ως προστάτις των ναυτικών. Έχει υποστηριχτεί ότι η κεφαλή θεάς στα νομίσματα της Φαλάσαρνας ταυτίζεται με τη θεά που στέκεται πλάι στην πλώρη στο ανάγλυφο του Δικτυνναίου ιερού, άρα θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως νύμφη Φαλασάρνη ή Αφροδίτη Ευπλοία (Savignoni, 1901: 298. IC II, xix, 220. Gondicas, 1990: 143. Μαρκουλάκη, 1996: 249. Sporn, 2002: 293)⁴⁶.

Ίσως το ανάγλυφο του Δικτυνναίου να παρουσιάζει δύο διαφορετικές υποστάσεις της Δίκτυνας που επικρατούσαν σε κάθε πόλη: α) ως κνηγέτιδα εκπροσωπώντας την Πολυρρήνια και β) με την ιδιότητα της προστάτριας των ναυτικών τη Φαλάσαρνα. Άλλωστε, η ύπαρξη ιερού της Αρτέμιδος-Δίκτυνας και στη Φαλάσαρνα μαρτυρείται από τον συγγραφέα Διονύσιο Καλλιφώντος⁴⁷.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Συμπερασματικά, η μεγαλύτερη ακμή της νομισματοκοπίας της Πολυρρήνιας και της Φαλάσαρνας ανάγεται μεταξύ 4^{ου}-3^{ου} αι. π.Χ. Σε αυτήν την περίοδο δραστηριοποιήθηκαν τα περισσότερα Κρητικά νομισματοκοπεία (πάνω από 30).

Στην προμήθεια αργύρου φαίνεται να συνέβαλλε, εκτός από το εμπόριο, η μισθοφορική δραστηριότητα των Κρητών, κυρίως ως τοξοτών, καθώς επίσης οι επαφές των Κρητικών πόλεων με ελληνιστικούς ηγεμόνες. Παρατηρούνται συχνά επικοπές σε εισηγμένα εξωκρητικά νομίσματα, καθώς και καλλιτεχνικές διακυμάνσεις.

⁴⁵ Το ανάγλυφο δυστυχώς δε σώζεται στις μέρες μας. Εφόσον η Guarducci το κατέγραψε το 1939 φαίνεται πιθανό ότι χάθηκε κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής. Η ίδια συνθήκη διασώθηκε σε επιγραφή από την Τύλιο, η οποία φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κισιάμου.

⁴⁶ Ο Savignoni πρότεινε την ερμηνεία της θεάς ως Αφροδίτης Ευπλοίας, λόγω της πλώρης πλοίου στο ανάγλυφο του Δικτυνναίου.

⁴⁷ Διονύσιος Καλλιφώντος, *Descr. Graeciae*, 118: «φασί δ' ἐν Κρήτη πόλιν εἶναι Φαλάσαρνα κειμένη πρὸς ἤλιον δύοντα, κλειστόν λιμὲν' ἔχουσαν καὶ ἱερόν Ἀρτέμιδος ἄγιον καὶ καλεῖσθαι τὴν θεάν Δίκτυναν».

Παρατηρούμε ότι η Πολυρρήνια διέθετε πληθώρα νομισματικών τύπων σε βάθος χρόνου (4^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ.), ενώ η Φαλάσαρνα διατήρησε σταθερά τους ίδιους τύπους, αν και η νομισματοκοπία της είχε συντομότερη χρονική διάρκεια (4^{ος}-3^{ος} αι. π.Χ.).

Κατά τον 2^ο- 1^ο αι. π.Χ. η μεν Πολυρρήνια εμφανίζει σποραδικά αρκετές αργυρές εκδόσεις νομισμάτων διαφόρων υποδιαίρεσεων, η δε Φαλάσαρνα περιορίστηκε σε μικρές χάλκινες κοπές (με το αρχικό Φ και δελφίни). Οι ανάγκες για αργυρά νομίσματα θα καλύπτονταν από τα ήδη υπάρχοντα ή εξωτερικά (όπως π.χ. του Άργους).

Όσον αφορά την εικονογραφία των αυτόνομων νομισμάτων, αμφότερες οι πόλεις επέλεξαν να προβάλλουν τις λατρευόμενες θεότητες τους και τα ιερά σύμβολα τους. Μία από τις κυριότερες θεότητες ήταν η Άρτεμις-Δίκτυνα. Διακρίνονται εικονογραφικές επιρροές από την γειτονική Πελοπόννησο και το Αιγαίο. Ενδεχομένως η Πολυρρήνια να δέχτηκε επιδράσεις και από τη Μ. Ασία, όπως είδαμε στην περίπτωση του οπισθοτύπου με τον ιστάμενο Απόλλωνα (εικ. 8α-β), αφομοιώνοντας τις με δημιουργικό τρόπο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BURKERT, W. (1993): *Αρχαία Ελληνική θρησκεία: Αρχαϊκή και κλασική εποχή*, Αθήνα.
- CHANIOU, A. (1996): *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*, Stuttgart.
- GONDICAS, D. (1988): *Recherches Sur La Crète Occidentale*, Amsterdam.
- GONDICAS, D. (1990): «Φαλάσαρνα: Πόλις Κρήτης από Φαλασάρανη», *Cretan Studies* 2: 139-145.
- GUARDUCCI, M. (1939): *Inscriptiones Creticae, vol. II*, Roma.
- GARDNER, P. (1883): *The Types of Greek coins, an archaeological essay*, Cambridge.
- HADJIDAKI, E. (1988): «Preliminary report of the excavations at the harbour of Phalasarna in West Crete», *AJA* 82: 463-479.
- HADJIDAKI, E. - FROST, F.J. (1990): «Excavation at the harbor of Phalasarna in Crete», *Hesperia* 59: 513-527.
- ΘΕΟΦΑΝΕΙΔΗΣ, Β. (1942-44): «Αρχαιολογικά Χρονικά», *ΑΕ* 81-83: 17-30.
- IMHOOF-BLUMER, F. (1908): «Nymphen und Chariten auf griechischen Münzen», *JLAn* 11: 1-213.
- ΚΙΝΔΕΛΗ-ΝΙΝΙΟΥ, Β. (1981): «Φαλάσαρνα Κισάμου», *ΑΔ* 36: 401.
- KIRSTEN, E. (1952): λ. «Polyrrhenia», *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, στ. 2541.
- KROLL, J. H. (2007): «The emergence of Ruler portraiture on early Hellenistic coins», στο P. Schultz - R. VON DEN HOFF (eds.), *Early Hellenistic portraiture*, Cambridge, 113-122.
- LE RIDER, G. (1966): *Monnaies Crétoise du Ve au Ier siècle av. J.-C.*, Paris.
- ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ, Εμμ. (2016): «Νομισματικά ευρήματα από ανασκαφές στο Καστέλλι Κισάμου», *ΙΒ' ΔΚΣ [περιλήψεις]*, Ηράκλειο, 283.
- ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ, Εμμ. (2018): *Θεοί και ήρωες στα νομίσματα της αρχαίας Κρήτης* [διατριβή], Ρέθυμνο.
- ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ, Στ. (1987): «Πολυρρήνια», *ΑΔ* 42: 563.
- ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ, Στ. (1996): «Η στήλη της Τυλίου», *Πεπραγμένα Η' ΔΚΣ*, 239-257.
- ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ, Στ. (2001-2004): «Πολυρρήνια. Περισυλλογή επιγραφών», *ΑΔ* 56-59: 433-434.
- ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ, Στ. (2006): «Πολυρρήνια», στο *Αρχαίοι τόποι και μνημεία: Νομός Χανίων*, Χανιά.
- ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ, Στ. - MARTINEZ, A. (2000): «Ψήφισμα Προξενείας από την Κίσαμο», *Κρητική. Εστία, περ. Δ. τόμ. 8*, 147-157.

- MARTINEZ-FERNANDEZ, A. (2006): *Οι Επιγραφές της εκκλησίας των 99 Αγίων Πατέρων στην Πολυρρόγηνα*, Έκδοση Δήμου Κισιάμου.
- MARTINEZ-FERNANDEZ, A. (2012): *Οι επιγραφές της Πολυρρόγηνας*, Αθήνα, ΥΠΠΟ, ΤΑΠΑ.
- MORKHOLM, O. (1997): *Early Hellenistic coinage*, Cambridge.
- ΜΟΥΣΤΑΚΑ, Α. (1997): «Κάλλος εν σμικρῶ», *Οβολός 2, Νόμισμα και θρησκεία: αρχαίος κόσμος, βυζαντινός κόσμος, πρακτικά ημερίδας*, Αθήνα, 15-25.
- ΠΑΤΕΡΑΚΗΣ, Ν. (2013): «Οικόπεδο Σαμφάκη», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3, Πρακτικά Συνεδρίου*, Ρέθυμνο, 155-163.
- PERLMAN, P. (2004): «Crete», στο M. H. HANSEN - S. HORNBLLOWER (eds.), *Inventory of the Greek poleis*, Oxford, 1144-1195.
- ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ, Μ. (1980): «Οικόπ. Ξηρουχάκη Μ.- Γεωργακάκη Ν.», *ΑΔ* 35: 511, πιν. 317.
- ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ, Μ. (1985): «Κισάμος: Η τοπογραφία μιας αρχαίας πόλης της Δυτικής Κρήτης», *ΑΑΑ* 18: 65-80.
- RITTER, St. (2002): *Bildkontakte, Götter und Heroen in der Bildsprache griechischer Münzen des 4. Jahrhunderts n. Chr.*, Berlin.
- SAVIGNIONI, L. - DE SANCTIS, G. (1901): «Esplorazione...», *Monumenti Antichi* 11: 298.
- ΣΒΩΡΩΝΟΣ, Ι. (1889): «Προσθήκαι στο Numismaticum», *ΑΕ* 28: 193-211.
- ΣΚΟΡΔΟΥ, Μ. (2000): «Ελληνιστική κεραμική από το Καστέλλι Κισιάμου», *Ε' Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, Χανιά, 25-36.
- SPORN, K. (2002): *Heiligtümer und Kulte Kretas in Klassischer und Hellenistischer Zeit, Studien zu Antiken Heiligtümern, Band 3*, Heidelberg.
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, Μ. (1996): «Πολυρρόγηνα, Όρειοι και Κάντανος», *Πεπραγμένα Η' ΔΚΣ*, Ηράκλειο, 249-261.
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, Μ. (2013): «Πολυρρόγηνα. Η νομισματική παραγωγή από τον 4^ο αιώνα π.Χ. μέχρι τον 1^ο αι. μ.Χ.», *Ευλιμένη, σειρά αυτοτελών εκδόσεων 1*, Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Ρέθυμνο.
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΙ, V. (2007): «La politique monétaire des cites crétoises à l'époque classique et hellénistique», *Eulimenei* 8-9: 47-80.
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΙΣ, Μ. - TRAEGER, B. (2005): «Counter-stamping coins in Hellenistic Crete, a first approach», *Proceedings of the XIIIth Numismatic Congress*, Madrid 2003, 383-394.
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΙΣ, Μ. (2006): «Phalasarina: un port antique, un espace d'échanges en Méditerranée», στο Fr. CLEMENT - J. TOLAN - J. WILGAUX (eds.), *Espaces d'échanges en Méditerranée. Antiquité et Moyen Age*, Rennes, 41-75.
- SVORONOS, I. (1890): *Numismatique de la Crete ancienne: accompagnée de l'histoire, la géographie et la mythologie de l'île*, Macon.
- ΤΣΑΡΑΒΟΠΟΥΛΟΣ, Α. κ.ά. (2012): «Ελληνιστική Αιγυλία: πόλη υπό τον έλεγχο της Φαλάσαρνας», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2*, πρακτικά συνεδρίου, Ρέθυμνο, 555-560.
- UNWIN, N. C. (2017): *Caria and Crete in antiquity, cultural interaction between Anatolia and the Aegean*, Cambridge.
- WROTH, W. (1886): *Catalogue of Greek coins: Crete and the Aegean islands*, BMC 9, London.
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Ε. (2006): «Φαλάσαρνα», στο *Αρχαίοι τόποι και μνημεία: Νομός Χανίων*, Χανιά.

ΠΗΓΗ ΕΙΚΟΝΩΝ: Svoronos, I. (1890): *Numismatique de la Crète ancienne*, Macon, Paris.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ: www.coinarchives.com, www.acsearch.info κ.ά.

Künker, 136 Auktion. *Antike Münzen der Insel Kreta. Die Sammlung Dr. Burkhard Traeger*, 10 Marz 2008.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AAA = Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών.

AD = Αρχαιολογικό Δελτίο.

AE = Αρχαιολογική Εφημερίδα.

AJA = American Journal of Archeology.

BMC = British Museum Catalogue of Greek Coins.

ΔΚΣ = Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο.

JLAN = Journal international d'archéologie numismatique.

IC = GUARDUCCI, M. (1935-1950): *Inscriptiones Creticae: opera et consilio Friderici Halbherr collectae, vol. I-IV*, Roma.

IGCH = *An Inventory of Greek Coin Hoards*.

LIMC = *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*.

ΕΙΚΟΝΕΣ
ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΟΛΥΡΡΗΝΙΑΣ

Εικ. 1α

330-270 π.Χ. Αργυρός στατήρας. 11,27 g.

<https://www.acsearch.info/search.html?id=1411276>

Εικ. 1β

320-270 π.Χ. Αργυρός στατήρας. 9,76 g.

<https://www.acsearch.info/search.html?id=6497227>

Εικ. 1γ

330-270 π.Χ. Αργυρός στατήρας. 9,96 g.

<https://www.acsearch.info/search.html?id=3298850>

Εικ. 1δ

330-270 π.Χ. Αργυρός στατήρας των Μωδαίων. 11,50 g.

Επισημανση στον οπισθότυπο, ασπίδα με στιγμές . Svoronos, 1890: pl. xxii, 20.

Εικ. 2α

300-270 π.Χ. Αργυρή δραχμή. 5,35 g.
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1411277>

Εικ. 2β

300-270 π.Χ. Αργυρή δραχμή. 5,64 g.
Διακρίνονται ίχνη επικοπής σε νόμισμα της Κυθήνης.
<https://www.acsearch.info/search.html?id=188660>

Εικ. 3α

300-270 π.Χ. Αργυρό ημιδραχμο. 2,70 g.
<https://www.acsearch.info/search.html?id=3105327>

Εικ. 3β

300-270 π.Χ. Αργυρό ημιδραχμο. 2,22 g.
<https://www.acsearch.info/search.html?id=440403>

Εικ. 4α

300 -270 π.Χ. Αργυρός οβολός, 1,1 g.
Svoronos, 1890: pl. xxvi, 7.

Εικ. 4β

300 -270 π.Χ. Αργυρός οβολός, 1,1 g.
Ανασκαφικό εύρημα από το Καστέλλι Κισάμου.

Εικ. 5

Μέσα 3^{ου} αι. π.Χ. Χάλκινο νόμισμα. 2,53 g.
<https://www.acsearch.info/search.html?id=440405>

Εικ. 6α

Πριν το 220 π.Χ. Χάλκινο νόμισμα της Πολυρρόηνιας, σε συμμαχία με τους Ορείους. 2,33 g.
<https://www.acsearch.info/search.html?id=440414>

Εικ. 6β

Ομοίως. Διάμετρος: Ελάχ. 0,013-Μέγ. 0,019m.
Ανασκαφικό εύρημα από το Καστέλλι Κισάμου.

Εικ. 7α

Πιθανότατα 2^{ου} αι. π.Χ. Αργυρό τετράδραχμο. 15,51 g.
Svoronos, 1890: pl. xxvi, 19.

Εικ. 8α

Τέλη 2^{ου} αι. π.Χ. Αργυρό ημίδραχμο. 1,82-2,11 g.
Svoronos, 1890: pl. xxvi, 22.

Εικ. 8β

Αργυρό ημίδραχμο. 1,80 g.
<https://www.acsearch.info/search.html?id=3362822>

Εικ. 9

Αρχές 1^{ου} αι. π.Χ. Αργυρό τετράδραχμο (απομίμηση Αθηναϊκών στεφανηφόρων). 16,14 g.
Svoronos, 1890: pl. xxvi, 25.

Εικ. 10α-β

Χάλκινη κοπή. 3,30 g.

Svoronos, 1890: pl. xxvi, 26.

<https://www.acsearch.info/search.html?pid=3676111>

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΦΑΛΛΑΣΑΡΝΑΣ

Εικ. 11α

Περ. 300 π.Χ. Αργυρός στατήρας. 11,07 g.

<https://www.acsearch.info/search.html?pid=463175>

Εικ. 11β

300- 270 π.Χ. Αργυρή δραχμή. 5,18 g. Όμοιοι τύποι.

<https://www.acsearch.info/search.html?pid=861143>

Εικ. 11γ

Ημίδραχμο. Ίδιοι τύποι. 2,60 g.

Επικεκομμένο σε νόμισμα του Άργους.

<https://www.acsearch.info/search.html?id=4320214>

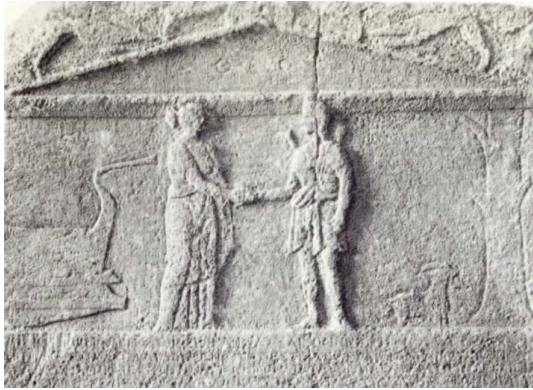

Εικ. 12

Εικ. 13

Δύο χάλκινα νομίσματα της Φαλάσσαρνας, μέσων 3^{ου} αι. π.Χ. κ.ε. 2,62 g και 1,27 g.
Από ανασκαφές στα Αντικύθηρα. Βλ. Τσαραβόπουλος κ.α. 2012.

Εικ. 14

Ανάγλυφη στήλη από το Δελφονναίο ιερό στις Μένιες (στο αρχαίο ακρωτήριο Τίτουρος).
Αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. IC II, χί, 1.

